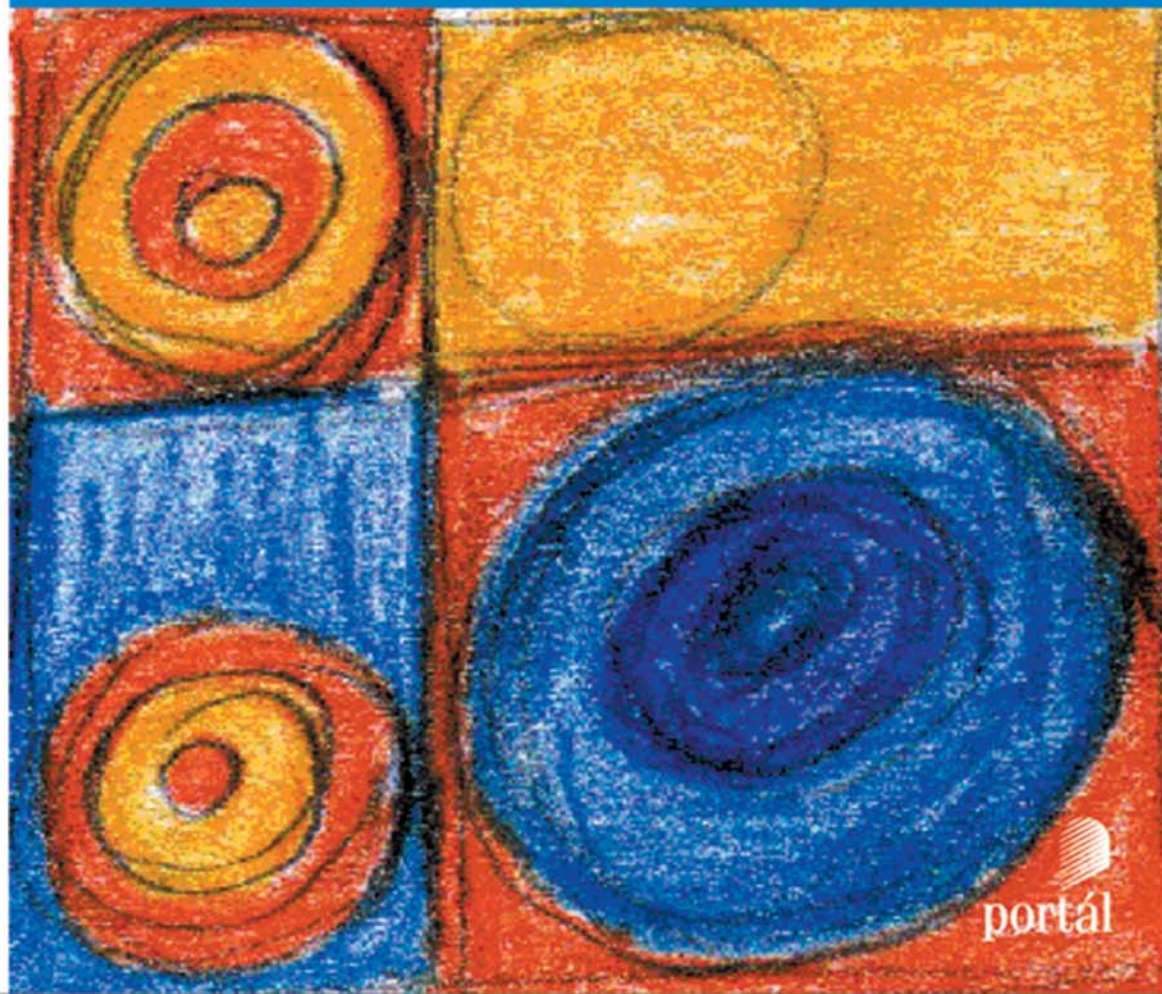

Sémiotika

Jiří Černý, Jan Holeš

Sémiotika

Jiří Černý, Jan Holeš

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Černý, Jiří

Sémiotika / Jiří Černý, Jan Holeš. -- Vyd. 1. -- Praha :

Portál, 2004. -- 368 s.

ISBN 80-7178-832-5

003.2/.6

- sémiotika
- příručky

003 - Systémy psaní a písma

Lektoroval prof. Miroslav Komárek

© Jiří Černý, Jan Holeš, 2004

Portál, s. r. o., Praha 2004

ISBN 80-7178-832-5

Obsah

PŘEDMLUVA	
Znaky kolem nás	9
ČÁST PRVNÍ	
ÚVOD	13
KAPITOLA 1	
Sémiotika – věda o znakových systémech	15
1.1 Co je to znak	15
1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století	22
1.3 Moderní sémiotika 20. století	26
1.4 Sémiotické metody	34
ČÁST DRUHÁ	
JAZYK JAKO ZNAKOVÝ SYSTÉM A JEHO NÁHRADY	37
KAPITOLA 2	
Struktura jazykového znaku	39
2.1 Struktura a vlastnosti jazykového znaku podle Saussura	39
2.2 Struktura jazykového znaku podle Peirce	43
2.3 Asymetrie jazykového znaku	46

KAPITOLA 3

Motivovanost jazykového znaku	51
3.1 Arbitrárnost a motivovanost jazykového znaku	51
3.2 Zvuková motivovanost	52
3.3 Morfematická motivovanost	56
3.4 Sémantická motivovanost	59
3.5 Změny motivovanosti	64

KAPITOLA 4

Vlastní jména	69
4.1 Základní pojmy	69
4.2 Vztahy mezi vlastními a obecnými jmény	74
4.3 Přechody mezi oběma třídami jmen	75

KAPITOLA 5

Změny významu	85
5.1 Jazykové změny obecně	85
5.2 Změny významu	89
5.3 Proč slova mění svůj význam?	92
5.4 Jazykové a historické příčiny významových změn	93
5.5 Společenské příčiny	95
5.6 Psychologické příčiny	97
5.7 Typy změn podle výsledku: zužování, rozšiřování a přesun významu	109

KAPITOLA 6

Strukturální sémantika	115
6.1 Tradiční a moderní sémantika	115
6.2 Vztahy mezi znaky	115
6.3 Analýza významu	117
6.4 Jednotky významu	118
6.5 Sémantická pole	121
6.6 Další metody strukturální sémantiky	125

KAPITOLA 7

Písmo a jeho náhrady	127
7.1 Vznik a podstata písma	127
7.2 Materiály užívané pro záznam písma	129
7.3 Vývoj písma	133
7.4 Písma ideografická a smíšená	142
7.5 Vývoj abecedy	145

7.6	Umělá písma	150
7.7	Další substituční kódy	152
KAPITOLA 8		
	Kódy paralelní s mluvenou řečí	159
8.1	Klasifikace paralelních kódů	159
8.2	Proxémika	161
8.3	Haptika	163
8.4	Pohledy	164
8.5	Posturologie	165
8.6	Kinezika a mimika	167
ČÁST TŘETÍ		
	OSTATNÍ ZNAKOVÉ SYSTÉMY	171
KAPITOLA 9		
	Typologie znaků a symboly	173
9.1	Kritéria pro klasifikaci znakových systémů	173
9.2	Typologie znaků	179
9.3	Symboly a symbolické jazyky	187
9.4	Ukázky neostrých symbolů	189
KAPITOLA 10		
	Znakové systémy ve vědě a v praxi	213
10.1	Úloha znakových systémů ve vědě a technice	213
10.2	Znakové systémy v praxi	219
10.3	Vývoj dopravních značek	222
10.4	Základní vývojové změny	226
KAPITOLA 11		
	Psychoanalytický výklad snů	229
11.1	Bdění a spánek	229
11.2	Psychoanalýza	230
11.3	Typologie snů	234
KAPITOLA 12		
	Mýty, biblické příběhy, pověsti a pohádky	239
12.1	Původ mytologických příběhů	239
12.2	Starověká mytologie a náboženství	244

12.3 Biblické příběhy	253
12.4 Pověsti a pohádky	259
12.5 Mýty moderní doby	262
KAPITOLA 13	
Znakovost v umění	267
13.1 Vývoj umění a klasifikace z hlediska sémiotiky	267
13.2 Umění založená na přirozených jazycích	275
13.3 Umění založená na zvláštních výrazových prostředcích	280
13.4 Kombinované systémy	288
13.5 Postupná semióza	290
KAPITOLA 14	
Rituály, protokoly, hry a role	295
14.1 Rituály	295
14.2 Protokoly	301
14.3 Hry	303
14.4 Role	307
KAPITOLA 15	
Meditace, věštění a pověry	311
15.1 Neostré a málo důvěryhodné znakové systémy	311
15.2 Meditace, okultismus a magie	314
15.3 Věštění	329
15.4 Pověry	338
Literatura	341
Seznam obrázků a tabulek	347
Rejstřík	351

Znaky kolem nás

Krátce předtím, než prezidentu Václavu Havlovi skončilo na začátku roku 2003 poslední funkční období, objevilo se nad Pražským hradem velké neonové srdce. Nepochybně mělo symbolizovat jedno z nejznámějších Havlových hesel: „Věřím, že pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí.“ Reakce na tento symbol byly různé, většinou kritické, a dají se rozdělit do několika skupin.

První skupina kritiků se vyjadřovala v tom smyslu, že neon je vyhrazen reklamám a na takovou historickou památku, jako je sídlo českých králů a prezidentů, neon ani reklama prostě nepatří. Druhá skupina se přidala a navíc zdůrazňovala, že neonová srdce svítící do noci zdobí noční podniky v obcích při německých hranicích, a symbolizují tak sex a prodejnu „lásku“ za peníze. A konečně jeden podnikavý člověk umístil na své budovy na Malé Straně pod Hradem neonové symboly piků, kár a tref, takže takto vzniklý soubor čtyř symbolů potěšil alespoň na chvíli srdce všech milovníků karetních her.

Objevily se i další reakce. Několika studentům se na chvíli podařilo neonové srdce upravit tak, že dostalo podobu otazníku. Výstižně to symbolizovalo fakt, že bylo velmi nejisté, kdo bude po Havlovi prezidentský úřad zastávat a jak dlouho bude politikům trvat, než jeho nástupce zvolí, případně zda to nebudou nakonec nuceni svěřit občanům. Jiná skupina studentů se na jedné pražské koleji údajně domluvila, jak vytvořit pomocí určených rozsvícených oken daleko viditelný a do noci svítící symbol, který mnohem výstižněji než srdce označuje sex.

Z hlediska sémiotiky, tj. vědy o znacích, lze takové reakce vysvětlit zejména tím, že většinu znaků je možné interpretovat různým způsobem. Je poměrně málo znaků, které jsou přesně definovány a nepřipouštějí různé výklady. Jde především o symboly používané ve vědě, kde je naprostá jednoznačnost pojmů a termínů z pochopitelných důvodů nutná. Také některé znaky sloužící praktickým účelům jsou poměrně ostré, tj. jednoznačné, protože jinak by sotva mohly plnit svou funkci. Jsou to např. dopravní značky, výstražné signály nebo

piktogramy (schematické obrázky) označující v nemocnicích jednotlivé kliniky nebo na letištích odlety, přílety, celní prostory, toalety, občerstvení, parkoviště atd.

Naproti tomu není nadsázkou tvrzení, že pro naprostou většinu znaků je charakteristická *polysémie*, tj. mnohoznačnost. Týká se to ve větší nebo menší míře všech znaků jazykových a také většiny ostatních. Vysokou míru mnohoznačnosti lze nalézt zejména v oblasti mytologie, náboženství, umění, ale především patrně v oblasti věštění, výkladu snů, pověr apod., kde je zpravidla možné přisuzovat jednotlivým znakům velké množství různých, často protikladných významů.

Viděli jsme, jak byly v souvislosti s odchodem prezidenta Havla z funkce připisovány různé výklady srdci. Ve skutečnosti to ale byla jen malá ukázka, jaké významy tento symbol může mít. Srdce je v různých civilizacích tradičně spojováno nejen s láskou všeho druhu, ale i s citovým životem, myšlením, vůlí, odvahou, intuicí, rozjímáním, středem a podstatou vši skutečnosti atd. Významné místo mělo ve starověké egyptské mytologii, kde bylo považováno za centrum životní a duchovní síly. Po smrti člověka se jeho srdce vážilo a podle výsledku se odhadoval jeho posmrtný osud. Při mumifikaci se všechny ostatní vnitřnosti člověka odstraňovaly, ale srdce se ukládalo do mumie. Také ve středověkém křesťanství se srdci přisuzovala významná symbolika ve spojení s Kristem (nejsvětější srdce Ježíšovo), Pannou Marií a s celou řadou světců.

V jazyce se mnohovýznamovost tohoto symbolu projevuje v mnoha slovních spojeních a rčeních, jako jsou v češtině např.: *srdeční záležitost*, *srdečné přijetí*, *srdnatý člověk*, *spadlo mu srdce do kalhot*, *člověk bez srdce*. V praktickém životě může symbol srdce označovat v nemocnici kardiologickou kliniku, v inzerátech rubriku seznámení, na jídelním lístku některá jídla (srdce na slanině nebo na smetaně), v mariáši trumfovou barvu apod.

Symboliku srdce jsme si vybrali pouze jako malou ukázku toho, jak různé interpretace jsme zvyklí některým znakům přiřkládat. K tomu je třeba dodat, že se znaky nejrůznějšího druhu se každý z nás setkává denně na každém kroku. Když nás např. ráno probudí zvonění budíku, jde o signál, že máme vstávat. Pohlédneme-li na budík, označují číselné symboly jednotlivé hodiny, malá ručička aktuální hodinu a velká minutu. Během prvních několika sekund jsme se tak setkali s celou řadou znaků, a to nepočítáme s možností, že si pamatujeme poslední sen, který v sobě nepochybně skrývá jistou, často dost komplikovanou symboliku. Další desítky a stovky znaků nám nabídne ranní toaleta, příprava snídaně, poslech ranních zpráv, pohled na kalendář, odchod z domu a cesta do práce pěšky nebo dopravním prostředkem, návštěva trafiky, pozdravy, kontakty a dialogy s jinými osobami apod. Není nijak přehnané, když konstatujeme, že znaky nás obklopují na každém kroku a v každé chvíli nás doprovázejí.

Znakovými systémy se zabývá lidstvo už dlouhou dobu. V poslední době se tento zájem soustřeďuje v rámci **moderní sémiotiky**. Zpočátku se pozornost

sémiotiků zaměřovala na znaky jazykové (laicky slova), ale stále větší zájem mají dnes také o všechny ostatní sémiotické systémy. **Kniha, kterou čtenářům předkládáme, si klade za cíl seznámit zájemce o tuto staronovou disciplínu se základními informacemi o podstatě znaků, o jejich klasifikaci a zejména o jejich všudypřítomnosti v nejrůznějších oblastech, v nichž se s nimi setkáváme.** Budeme rádi, když jim příručka poslouží jako úvod do složité problematiky znakových systémů. Pokud je některá část zaujme, najdou v ní a v bibliografii odkazy na literaturu, v níž se mohou s příslušnou tematikou seznámit podrobněji.

Úvod do sémiotiky vznikl jako společné dílo dvou autorů. Každý zpracoval polovinu textu (Jan Holeš druhou část věnovanou jazykovým znakům, Jiří Černý ostatní texty). Oba jsme si navzájem texty vyměnili, přečetli, navrhli změny a doplňky. Protože jde o poměrně rozsáhlou tematiku interdisciplinárního charakteru, požádali jsme také několik odborníků o přečtení příslušných partií; tak např. prof. Ladislav Daniel přehlédl 13. kapitolu věnovanou umění, dr. David Uher partie týkající se Dálného východu, Mgr. Lenka Zajícová 12. kapitolu věnovanou mytologii a náboženství, některé úseky z oboru psychologie přehlédl Mgr. Pavel Pokorný, jiné dílčí části týkající se chemie a botaniky jsme konzultovali s příslušnými odborníky. Všem za jejich pomoc děkujeme. Náš zvláštní dík patří prof. Miroslavu Komárkovi, který byl tak laskav a přehlédl text i obrázky celé knihy a navrhl nám několik formálních i obsahových změn.

Olomouc 4. dubna 2003
Autoři

Úvod

Sémiotika – věda o znakových systémech

Obsah kapitoly

- 1.1 Co je to znak
- 1.2 Počátky sémiotiky a její vývoj do začátku 20. století
- 1.3 Moderní sémiotika 20. století
- 1.4 Sémiotické metody

1.1 Co je to znak

Člověk je po celý život obklopen neuvěřitelným množstvím nejrůznějších znaků. Užívá je denně a v naprosté většině případů si to ani neuvědomuje. Prakticky každý znak je součástí určitého systému, a bylo by dost obtížné najít nějaký izolovaný znak, který by fungoval nezávisle na jiných. Z toho důvodu mluvíme o znakových systémech. Počet znaků v takovém systému může kolísat od několika málo znaků (barvy na semaforu, číslice, znaky zvěrokruhu, písmena označující samohlásky), přes několik desítek (dopravní značky, symboly chemických prvků, písmena označující hlásky nebo fonémy, karty) až po nejsložitější systémy přirozených jazyků, které mohou obsahovat statisíce jazykových znaků a jsou složitě strukturovány (obsahují hierarchii podsystémů).*

* V oblasti slovní zásoby viz např. hierarchické uspořádání výrazů: *živá příroda – zvíře – savec – šelma – pes – jezevčík – Betyňka*; v oblasti gramatiky podsystémy: *slovesné časy – oznamovací způsob – minulé časy*.

1.1.1 Podstata znaku

Vzhledem k množství a různorodosti znakových systémů a jejich jednotlivých členů je obtížné definovat, co je znak. Pokoušeli se o to už starověcí a středověcí filozofové, ale přes velké úsilí a značný rozvoj sémiotiky ve 20. století nemáme ani dnes k dispozici takovou definici znaku, která by byla zcela jasná a všeobecně přijatelná.

Většina sémiotiků se zatím shoduje v tom, že nejpřijatelnější definice má dvě důležité části a zní přibližně takto:

1. Znak (*signum, signans*) je něco, za čím se skrývá něco jiného (*signatum, referent, věc*), a 2. existuje někdo, kdo si takový vztah uvědomuje.

O první část definice se zasloužil **svatý Augustin** (1.2.1), druhou dodal **Charles Sanders Peirce** (1.3.1).

Například český výraz *strom* slouží k označení všech „stromů“ a každý uživatel češtiny to tak chápe. Kdo se zabývá geometrií, ví, že symbol *p* je třeba interpretovat jako „přímku“. A jako účastníci silničního provozu nepochybně dobře víme, že *červená barva* na semaforu znamená „zákaz jízdy“ pro řidiče, případně „zákaz chůze“ pro chodce. I když se v prvním případě jedná o jazykový znak, ve druhém o symbol a ve třetím o signál, nic to nemění na vztazích, které jsou popsány v definici znaku v předchozím odstavci.

1.1.2 Semióza

Semióza je proces, při němž přiřazujeme k některému pojmu, předmětu, jevu, události nebo osobě příslušný znak. V zásadě se může jednat o pojmenování nebo označování. V prvním případě jde zpravidla o znak jazykový, tj. pojmenování něčeho pomocí určitého výrazu přirozeného jazyka. V druhém případě může jít o přiřazení nějakého znaku (symbolu, signálu, obrázku apod.) k čemukoli.

O semióze můžeme mluvit jednak jako o procesu, v němž se určitý znak poprvé vytváří, jednak jako o procesu, při němž používáme už hotový systém znaků, tj. vybíráme z něho znak nebo postupně znaky, které vyhovují naší potřebě v dané chvíli něco označit. Rozdíl je značný, což si ukážeme na příkladu jazykových znaků.

Slovní zásoba češtiny se vytvářela v průběhu tisíciletí a dnes má mluvčí k dispozici hotový, i když stále se vyvíjející systém lexikálních jednotek. O prvotní semiózu se jednalo v okamžiku vytvoření každé z těchto jednotek, kdežto opakované použití kterékoli z nich v určitém případě a v konkrétním okamžiku je možné považovat za proces sekundární.

Souvisí to s protikladem, na nějž upozornil **Ferdinand de Saussure** (1.3.3), když při popisu přirozených jazyků popsal rozdíl mezi *langue* (jazyk v užším smyslu, tj. souhrn celé slovní zásoby a všech gramatických pravidel, norem výslovnosti atd., majetek celého jazykového společenství), a *parole* (kon-

krétní řeč, promluva vytvořená v daném okamžiku určitým mluvčím). Tento rozdíl se projevuje v našem případě v charakteru a obsahu jednotlivých znaků. Každý jazykový znak se týká jisté části mimojazykové skutečnosti, ale v rámci systému jazyka se vztahuje k obecně chápanému pojmu a jeho hranice většinou nebyvají jednoznačně vymezené. Konkretizují se až v rámci promluvy, kde je jeho přesný význam dán jazykovým i situačním kontextem.*

O semióze se někdy mluví i v případech, kdy určitý znak není výmyslem člověka, ale člověk ho tak chápe (vidí za ním něco jiného). Například spatříme-li kouř nebo stopy nějakého zvířete, budeme to patrně interpretovat v prvním případě jako důsledek ohně a v druhém si vybavíme příslušné zvíře. Charakter takových nejazykových znaků je odlišný, ale základní definici znaku odpovídají stejně dobře jako kterýkoli znak jazykový. Někteří sémiotikové nepovažují ovšem podobné jevy, jako je kouř nebo stopy, za skutečné znaky, nýbrž za symptomy, tj. pouhé důsledky nějaké příčiny. Za skutečný znak pak budou považovat pouze kouřové signály předem dohodnuté v rámci nějakého společenství a sloužící k předávání předem kodifikovaných zpráv.

1.1.3 Motivované a konvenční znaky

Mezi znakem a tím, co je označováno, mohou být různé vztahy. Je-li to vztah podobnosti nebo logické souvislosti, mluvíme o *motivovaném* znaku. U případů, kdy je vztah čistě nahodilý, se ujal termín *konvenční* nebo také *arbitrární* (libovolný) znak.

Pokud jde o jazykové znaky, má jejich naprostá většina konvenční charakter, protože mezi oběma složkami (označující a označované, forma a obsah) neexistuje žádný přirozený či logický vztah, jak je to patrné mezi jiným i z toho, že stejnému nebo obdobnému pojmu přiřazují jednotlivé jazyky zcela různá pojmenování: *kůň, horse, Pferd, cheval, caballo* atd. Určitý počet motivovaných znaků však v každém jazyce existuje; jsou to tzv. onomatopoická či zvukomalebná slova, u nichž lze najít jistou logickou souvislost mezi oběma složkami, formou a obsahem. V češtině mezi ně patří např. substantivum *kukačka*, citslovce *bum, bác, prásk*, nebo slovesa *chrchat, prskat, šišlat, vzlykat* apod.

U jazykových znaků se často mluví také o relativní motivovanosti. Ta se netýká vztahu mezi formou a obsahem znaků, ale vztahu mezi jednotlivými znaky navzájem. Tak např. o morfeatické motivovanosti hovoříme u odvozených nebo složených slov, protože taková slova, přestože je uživatel jazyka uslyší poprvé, jsou srozumitelná; když známe výrazy *velikost, znalost, hloupost* a adjektivum *přijatelný*, snadno porozumíme výrazu *přijatelnost*, i kdybychom

* Viz např. rozdíl mezi jazykovým znakem a pojmem „město“, který je možné definovat obecně jako sídliště obývané určitým množstvím obyvatel, a jeho použitím v konkrétní výpovědi *odpoledne půjdu do města*, kde z kontextu vyplývá zcela konkrétní město. V tomto smyslu mluvíme o **prvotní semióze**, během níž se zformoval daný pojem, a **sekundární semióze**, kdy mluvčí použije už hotový systém a daný pojem je konkretizován v mluvené nebo psané řeči.

se s ním nikdy dříve nesetkali. Slovo *přijatelnost* je tedy relativně (morfematically) motivované, avšak z hlediska vztahu mezi formou a obsahem jde v každém případě o znak čistě konvenční, protože neexistuje žádný logický důvod pro to, aby se uvedená vlastnost jmenovala právě tak, jak se jmenuje v češtině nebo v jiném jazyce. Jde o pouhou konvenci, která je ovšem závazná pro všechny mluvčí daného jazyka.

U neязыkových znaků se setkáváme jak se znaky motivovanými, tak i čistě konvenčními. Motivované jsou chemické symboly (např. H_2O , H_2SO_4), které jsou konstruovány ve shodě se strukturou molekul. Motivované jsou také piktogramy, které na mezinárodních letištích podávají informace o odletech, příletech, obchodech, přepážkách, toaletách, směnárnách atd. Naproti tomu zcela konvenční charakter mají číslice, státní vlajky, zvuková poplachová signalizace apod.

V praxi se však nejčastěji setkáváme s takovými znaky, u nichž nejde o zcela čistou motivovanost nebo konvenčnost, ale spíše o určitý poměr obou základních vlastností. Například většina dopravních značek je do značné míry motivovaná (křižovatka nebo zatáčka jsou schematicky naznačeny), avšak jejich přesná podoba (konkrétní podoba znázorněné křižovatky nebo zatáčky, barevné provedení, předepsaná velikost značky a její umístění v určité výšce a vzdálenosti před křižovatkou) je dána konvencí, v tomto případě přesnými pravidly.

Koneckonců i motivovanost tzv. onomatopoických slov je omezená, protože u takových výrazů sice forma napodobuje obsah, avšak jejich přesný tvar je určen normami příslušného jazyka a má v tomto smyslu částečně i charakter konvenční, jak to dokazuje porovnání takových výrazů v různých jazycích (3.2.1, např.: *kukačka*, *cuculus*, *cockoo*, *coucou*, *cuco*, *käki* nebo poněkud odlišné tvary, kterými se v různých jazycích napodobují zvuky vydávané zvířaty atd.).

1.1.4 Vývoj znaků

Při posuzování jednotlivých znaků i celých znakových systémů je třeba počítat s tím, že každý z nich, pokud se používá, má tendenci se vyvíjet. Z tohoto hlediska bychom mohli rozlišit takové znakové systémy, které jsou **relativně stabilní**, dále takové, které **se neustále mění**, a konečně konvenční systémy znaků, které jsou **institucionálně měněny čas od času**.

O značné stabilitě můžeme mluvit např. u Morseovy abecedy* nebo u Mendělejevovy tabulky chemických prvků. Ta je založena na objektivní mimojazykové skutečnosti (struktuře prvků) a její autor nejen dokázal výstižně označit

* Ta se od svého vzniku nijak neměnila a nedá se ani předpokládat, že by se mohla měnit v budoucnosti. Jde totiž o uzavřenou množinu znaků, které slouží k označení (uzavřené množiny) anglických písmen.